

Kontroverser om kalkmalerier i Burkal kirke i 1945

AF

ULLA KJÆR & ISABELLE BRAJER

Ifølge den danske bygningsfredningslov er bygninger opført før reformationsåret 1536 automatisk fredet. Det gælder dog ikke kirkebygninger under den danske folkekirke. De defineres som brugsbygninger, og det er brugernes repræsentant, dvs. Kirkeministeriet eller i praksis stiftsøvrighederne, der bestemmer, hvordan de må håndteres. Siden 1922 har det været de folkevalgte forvaltere af kirkerne, nemlig menighedsrådene, der tager initiativerne til alle ændringer og restaureringer, ligesom det har været en lovfæstet procedure, at stiftsøvrighederne baserer deres afgørelser om kirkebygningerne, deres kalkmalerier, inventar og gravminder på udtalelser fra en række konsulenter, blandt andet Nationalmuseet. Nationalmuseet, der er en fast rådgiver med hele landet som sit arbejdsområde, har herudover en særlig rolle i bevaringsspørgsmål. I den kirkelige lovgivning hedder det nemlig, at istandsættelser af kalkmalerier og historisk inventar kun må ske i henhold til et forslag, der er tilvejebragt gennem Nationalmuseet og godkendt af stiftsøvrigheden.

Både den daglige sagsbehandling og varetagelsen af de konserveringsmæssige aspekter har i tidens løb bragt Nationalmuseets medarbejdere rundt i alle hjørner af Danmark og skaffet dem ganske mange oplevelser. Det hører dog heldigvis til sjældenhederne, at det går som i Burkal kirke i februar 1945, hvor Nationalmuseets ledende kalkmalerikonservator uforvarende havnede i et brændpunkt for både nationale og personlige modsætninger. Historien giver et spændende indblik i, hvordan en krisetid som verdenskrigen kunne påvirke de daglige arbejdsvilkår – og i de helt særlige forhold i Sønderjylland, hvor det i 1945 kun var 25 år siden, at hele landsdelen var tysk.

Konservator Egmont Lind og et møde i Burkal kirke

Fredag den 16. februar 1945 var der akkurat elleve uger tilbage af den tyske besættelse af Danmark. Livet stod fortsat i krigens tegn. I København blev der gennemført en sabotage mod maskinfabrikken Dreco,

Fig. 1: Burkal kirke, interiør set mod øst (koret). Foto Nationalmuseet 2019.

der leverede flyvemaskinedele til den tyske Wehrmacht (værnemagten); i Sønderjylland afgik en transport på 253 fanger fra politifangelejren i Frøslev til Tyskland.¹ Men samtidig skulle de almindelige gøremål selvsagt også passes. I Burkal umiddelbart nord for den danske tyske grænse var kirken ved at blive restaureret, og da der i denne forbindelse var opstået en lokal diskussion om, hvorvidt bygningens kalkmalede dekoration skulle sættes i stand eller dækkes til, var der aftalt et møde med Nationalmuseet, hvilket i praksis ville sige med museets ledende kalkmalerikonservator, den 48-årige Egmont Lind (fig. 2).²

¹ Henrik Skov Kristensen: *En station på vej til Helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Flensborg/Aabenraa 2010, s. 114-119. Museumschef dr.phil. Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens Museum, takkes hjerteligt for kyndig gennemlæsning af artiklen og gode tilføjelser.

² Brev fra Poul Nørlund til Egmont Lind 9. februar 1945. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 228/44.

Fig. 2: Konservator Egmont Lind. Udateret portrætfotografi, muligvis fra 1940'erne.

Lind, der oprindeligt var uddannet dekorationsmaler, var i 1926 blevet assistent hos den daværende leder af Nationalmuseets kalkmalerisektion, Eigil Rothe, og havde ved dennes pludselige død tre år senere overtaget hans stilling. Hans vigtigste opgave var herefter at foretage de utallige besigtigelser, som måtte gå forud for de egentlige restaureringer. Han rejste landet tyndt, holdt møder med præster og menighedsråd for at planlægge arbejderne og havde ry for at være en fagligt indsigtfuld og yderst diplomatisk mand.

Men mødet i Burkal i februar 1945 forløb absolut ikke, som det var tænkt, først og fremmest på grund af de givne rammer. Egmont Lind havde planlagt, at han dagen før ville tage toget fra Haderslev til Tinglev, hvor han ville overnatte og om morgenen den 16. leje en vogn og køre til Burkal. Men det natlogi, som han havde bestilt i Haderslev, var taget af værnemagten, og skønt det den følgende nat lykkedes ham at få et hotelværelse i Tinglev, gik det herefter ganske galt. Han havde fået at vide, at der var masser af vogne at leje i Tinglev, men „efter lange Forhandlinger med Tilbud om Overpris“ måtte han se dem allesammen køre med værnemagtsfolk. Så forsøgte han at leje en cykel, vel vidende, at de omkring 13 kilometer mellem Tinglev og Burkal let ville koste ham op imod en time hver vej, og at han dermed kunne få problemer med at nå tilbage til Tinglev og toget, „som maatte naas“, da der ikke var nogen ledige logier i Tinglev natten til lørdag. En venlig portør lånte ham endelig en cykel, men tilføjede, at den ikke var meget værd – „og han havde desværre Ret“. I isnende regn og en solid modvind asede konservatoren afsted „paa en knusende tung Maskine“ og var ikke kommet ret langt, før det ene af cyklens hjul af tidens besynderlige erstatningsmaterialer punkterede. Han lappede og stred sig videre, men noget før Bylderup fulgte „en veritabel Ekspløsi-

on“, som kostede ham en halv time at reparere, og da han endelig nåede Burkal, var hans forsinkelse total og hans chancer for at nå tilbage til toget i Tinglev minimale. Han nåede det heller ikke, for efter endnu en punktering på tilbagevejen måtte han gå de sidste 5-6 kilometer og endte efter „hede Bønner om en Seng paa Hotellet“ på stationen, hvor man elskværdigst overlod ham en bænk. Lind var godt klar over, at han ikke havde vist sig fra sin bedste side, da han ankom til Burkal kirke, idet „et af et fuldkommen tosset Jag præget Besøg, med Tungen ud af Halsen, snavsede Hænder som Følge af Cyklelapperi, et fuldstændig udkørt Legeme trættet af forudgaaende Rejser paa Staaplads gennem flere Dage, en Nats manglende Søvn og meget lidt Føde, Udsigt til endnu en Nat paa aaben Gade, Ærgrelserne over Mangel paa Befordringsmidler eller saadannes Sammenbrud med de ubehageligste Følger, ikke bringer En i nogen charmerende Tilstand“. Men det kom noget bag på ham, da han et par måneder senere fik at vide, at Nationalmuseets direktør havde modtaget en klage fra præsten i Burkal over den forjagede og frastødende mand, som museet havde sendt. Den venlige og kompromissøgende konservator skrev straks et fire sider langt brev til præsten, hvori han undskyldende beskrev sin besværlige tur.³

De „fuldkommen forrykte Forhold af Trafikal Art“, der bragte Lind til at møde op i en „dekomponeret fysisk Tilstand“, var selvfølgelig forårsaget af den aktuelle politiske situation. Ikke desto mindre var de ekstra uheldige i forhold til situationen i Burkal. Kirkens istandsættelse, der skyldtes en højst nødvendig tagreparation, og som blandt andet bragte et fornemt, barokt loftsmaleri frem i skibet, omfattede både bygningen og dens inventar. Sognepræsten, Ejnar Høgel, skrev efterfølgende, at fagkundskaben havde fået det sidste ord med hensyn til restaureringen af altertavlen, som stod med indskrifter på både dansk, plat- og højtysk. Alle de tre sprog blev bevaret, og „al unødig Strid“ dermed undgået, selvom, som præsten tankevækkende tilføjer, „man godt kan hævde, at det ikke er vor Opgave at konservere alle Spor af Germanisering i vor Landsdel, og man ogsaa godt nu maa skabe Historie“. ⁴ Efterfølgende går han ret let hen over arbejdet med kalk-

³ Jf. et brev fra Egmont Lind til sognepræst Ejnar Høgel, dateret 20. juni 1945 og i kopi venligst tilsendt Nationalmuseet af Høgels datter Edith Aller, født Høgel, 13. juli 2019. Brevet er ligeledes nævnt af Edith Aller selv i dennes „Af Burkal Sogns papirer 1941-1955“, *Rens og Omegns Lokalhistoriske Forening. Historisk Årbog 2019*, s. 18-25. Desuden brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 152/45. Samt *Meteorologisk Aarbog* 1945.

⁴ Ejnar Høgel: „Historien om Burkal Kirkes Restaurering“, *Ribe Stifts Aarbog*, 1946, s. 38-49. I det nordslesvigske område var der på dette tidspunkt en del

malerierne. Men her var flere problemer. Det ene handlede om maleriernes udseende og udformning, og det andet om, hvem der skulle træffe beslutningen om deres skæbne og føre den ud i livet.

Kalkmalerierne i Burkal kirke og forholdet mellem dansk og tysk

De kalkmalerier, som Lind skulle besigtige, var udført i efterreformatorisk tid, måske 1653-54.⁵ De dækkede hvælvingerne i apsis og kor og var aldrig blevet overkalket (fig. 3). Malerierne på korhvælvingen forestillede Treenigheden, de fire evangelister, profeterne Elias og Johannes Døberen samt to engleherolder med urealistisk udformede og tydeligvis rent symbolske signaltrompeter.⁶ I apsishvælvingen sad to store engle med tysksprogede indskriftbånd.⁷ Skyformationer smøg sig om alle figurerne, så det så ud, som om de sad i himlen, og brede dekorative borter indrammede hvælvingernes kapper. Malerierne i Burkal var typiske for deres tid i både deres malemåde og figurerne moderigtige udstyr (fig. 4). Udsmykningen kunne næppe betragtes som et stort kunstværk, men den rummede en vis værdi, eftersom ganske mange kalkmalerier fra den efterreformatoriske tid gik til i sidste halvdel af 1800-tallet som følge af denne tids iver for at nå ind til de ældre, middelalderlige, lag.

Selvom kirkerummet i Burkal stod helt uopvarmet frem til 1946, var det blevet oplyst med voks- og siden stearinlys, ligesom der selvfølgelig havde været almindelig tilstøvning, og i 1945 var de næsten 350 år gamle kalkmalerier ret snavsede. De var aldrig blevet restaureret, men da kirkens vægge og hvælv med jævne mellemrum var blevet nykalket, var der opstået en stor kontrast mellem de tunge, grå billeder og de hvide omgivelser. På mindst ét tidspunkt lige omkring 1900 havde en murer været meget tæt på figurerne med kalkkosten. Den havde været alt for stor og klodset til at kunne komme ind i alle mellemrum i kompositionen, men den var alligevel blevet ført rundt om alle detaljer i stor hast og uden megen præcision, så kalkudpletningernes flos-

eksempler på, at den politiske udvikling spejlede sig i kirkerne og ikke mindst i det sprog, der blev brugt til indskrifterne på eksempelvis deres inventar. Efter 1. Slesvigske Krig skete der en bevidst fordanskning og efter 2. Slesvigske Krig en lige så bevidst fortyskning. Fra 1920 og helt op i 1950'erne blev der igen fordansket, jf. Inge Adriansen & Lorenz P. Christensen (red.): *Kirkerne på Als og Sundeved* (skriftserien „Fra Als og Sundeved“ nr. 90), Sønderborg 2012, indledningen s. 12-14. Desuden om sproget i grænselandet: Inge Adriansen: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, II, Kbh. 2003, s. 34-46.

⁵ *Danmarks Kirker, Tønder amt*, 1957, s. 701-18.

⁶ For oplysningerne om trompeternes udformning takkes venligst dr.phil. Dorthe Falcon Møller.

⁷ J.P. Trap: *Kongeriget Danmark*, 4. udg., IX, Kbh. 1930, s. 378.

Fig. 3: Den sydøstlige del af korhvelvingen i Burkal kirke, fotograferet før 1920. Foto i Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv (overført i 1972 fra Landesamt für Denkmalpflege i Kiel).

sede kanter havde sløret maleriernes konturer (fig. 5). Æstetisk set var de snavsede figurer dermed kommet til at stå mærkeligt fremmedgjorte; som om de ikke hørte til på samme flade som det omkringliggende kalklag. Det var ikke særligt kønt, og på et tidspunkt, inden Nordslesvig og dermed Burkal atter var blevet dansk, havde en maler fra Tinglev retoucheret de flossede kanter og suppleret med en simpel dekorativ bort rundt om kapperne i apsis for at adskille dem fra vægfladen.⁸ Der findes ingen oplysninger om, hvornår disse æstetiske udbedringer blev gennemført, men de ses på et fotografi taget før 1920 (fig. 6). Heraf fremgår også, at skønt der var skabt mere ro over udsmykningen, var den iøjnefaldende tilsmudsning på figurerne der endnu.

Da Lind besøgte kirken, fik han at vide, at den maler, som havde gennemført den sidste forskønnelse, var tysk, og at han havde hængt

⁸ Egmont Lind: Beretning fra besigtigelsen af kalkmalerierne i Burkal kirke, d. 27. februar 1945. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 228/44.

4. Evangelisterne Lukas med oxen og Johannes med ørnen på korhvælvningens nordlige kappe i Burkal kirke. Detalje af et fotografi fra før 1920 i Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv (overført i 1972 fra Landesamt für Denkmalpflege i Kiel).

sig selv kort efter arbejdets udførelse. Det var et danskfødt medlem af menighedsrådet, som fortalte historien, „medens han smilede tilfreds“.⁹ Tyskerne stod tydeligvis ikke i høj kurs blandt sognets dansk-sindede i 1940'erne. Det kom også til udtryk i den artikel om Burkal kirke, som Ejnar Høgel skrev til bogen *Den nordslesvigske Kirke* i 1948. Høgel fortæller nemlig, at „den dygtige, grundtvigske Præst og Videnskabsmand“, Johannes Kok, i 1864 blev fordrevet fra sognet efter tretten års tjeneste og på voldsom vis, med stenkast og afsyngelsen af en smædevis. Da var, skriver Høgel videre, „Samarbejds- og Brødrædsindet gaaet tabt. Sognets Præster var – hvad der i øvrigt kan siges om dem – herefter Repræsentanter for tysk Kultur helt til 1940“.¹⁰ Udsagnet var korrekt, for så vidt som Høgels umiddelbare forgænger, Martin P.C. Schwarz, der var sognepræst i Burkal 1916-40, var født i Holsten. Men han var en af de tyske præster, som menigheden efter Genforeningen i 1920 ønskede at beholde, og netop han levede i ekstraordinær grad op til tilliden ved at beslutte, at hans hjem nu skulle være dansk, og at han selv og hans familie dermed skulle skifte sprog.¹¹ Da folkeafstem-

⁹ Brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945 (note 3).

¹⁰ Ejnar Høgel: „Burkal Kirke“, H. Hejselbjerg Paulsen (red.): *Den nordslesvigske Kirke, II*, Haderslev 1948, s. 68-71.

¹¹ Jf. Martin Schwarz Lausten: *Den kirkelige genforening i 1920 og grænselandspræsten Martin Schwarz*, Kbh. 2020, s. 265-68. Forfatteren, der er Martin Schwarz'

Fig. 5: Detalje af et fotografi fra 1904-05, som viser kalkninger omkring figurerne på absis i Burkal kirke. Foto af Kristian Hude i Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Fig. 6: Udbudringer på absisudsmykningen i Burkal kirke, udført af en tysk maler før 1920. Foto i Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv (overført i 1972 fra Landesamt für Denkmalpflege i Kiel).

ningen i Burkal forud for Genforeningen havde vist et ganske snævert dansk flertal på 51%, var det ganske naturligt, at sognets tysksindede også blev tilgodeset med en kirkelig betjening. Schwarz fungerede som helsognspræst og holdt både danske og tyske gudstjenester, men efter hans afgang fik danskerne og tyskerne hver deres præst, og i 1945 blev den tyske del til en frimenighed under Die Nordschleswigsche Gemeinde, som gennem en særtafte blev knyttet til den tyske landskirke syd for grænsen.¹² I de første mange år efter Genforenin-

dattersøn, har ligeledes berørt emnet i *Kristeligt Dagblad*, 3. november 2017 og 11. januar 2020.

¹² Schwarz Lausten: *Den kirkelige genforening* (note 11), s. 151-58 og 336-37, jf. Günter Wietling: „Tysk kirkelig i Nordslesvig – især i Sønderborg Provsti“, Inge Adriansen & Lorenz P. Christensen (red.): *Kirkerne på Als og Sundeved* (skriftserien *Fra Als og Sundeved*, 90), Sønderborg 2012, s. 284-89. Desuden information fra Region Sønderjylland-Schleswig, „Tro og kirke“, <https://www.region.dk/region/dk/regionswissen/verwaltung-infrastruktur/soziale-strukturen/glaube-kirche.php>, hentet 26. marts 2020.

gen synes systemet i Burkal at have fungeret, idet der tilsyneladende ikke fandtes nogen nævneværdige modsætninger mellem sognets danske og tyske befolkning.¹³ Men da nazismen slog igennem i Tyskland i 1933, skete der en gennemgribende nazificering af det tyske mindretal i Sønderjylland. Mange håbede på en ny grænsedragning til erstatning for den fra 1920, og deres begejstring for den tyske ideologi og tilslutning til tyske militærorganisationer som f.eks. Schleswigsche Kameradschaft satte fokus på de nationale skel.¹⁴ Den tyske besættelse af Danmark 1940-45 forstærkede modsætningsforholdet, som ved krigens afslutning manifesterede sig på dramatisk vis med bombeattentater mod mindretalstyske forretninger og mindesmærker.¹⁵

Begge de to menigheder i Burkal brugte sognekirken, og kalkmalerierne med de tysksprogede indskriftbånd lige over alteret og den angiveligt tyske malers klodsede besmykkelse vakte tydeligvis meget forskellige følelser hos danskerne og tyskerne. Endnu i januar 1945 stod ønsket om en istandsættelse af i al fald apsisenglene med skriftbåndene så stærkt i den tyske menighed, at kirkens arkitekt, Holger Mundt, der ikke selv fandt billederne kønne, alvorligt overvejede at få dem restaureret og derfor tænkte på at søge en del af de 13.000 kroner, som var afsat på årets finanslov til istandsættelse af kalkmalerier og inventar.¹⁶ Lind refererede, at det danske menighedsrådsmedlem „tydeligt gav Udtryk for, at Danskerne ønskede Billederne overhvidtede, mens Tyskerne ønskede dem bevarede (antagelig fordi det var en tysk Maler, der havde pyntet dem)“. Ikke desto mindre mente han at forstå, „at Pastoren ogsaa ønskede dem overhvidtede, og da denne Anskuelse ganske dækkede Arkitekt Mundts, som havde meddelt [...], at Menighedsraadet ønskede det hele overhvidtet, maatte Sagen siges at være klar“.¹⁷

I sit referat af historien kommer Lind ikke nærmere ind på, at han under sit besøg i kirken havde konstateret, at de efterreformatoriske malerier faktisk slet ikke kunne restaureres. Han havde udført en ren-

¹³ Jf. Christian Peter Christensen: „Erindringer fra min barndom og ungdom i en grænseegn“, *Rens og Omegns Lokalhistoriske Forening. Historisk Årbog 2019*, s. 40-47.

¹⁴ Jeanette Ringkøbing: „For det tyske mindretal var det ingen befrielse“, *Politiken*, 6. maj 2005. Jfr. Schwarz Lausten: *Den kirkelige genforening* (note 11), s. 272-301.

¹⁵ Henrik Skov Kristensen: *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*. Kbh. 2011, s. 107-111.

¹⁶ Brev fra arkitekt Holger Mundt til Nationalmuseet 31. januar 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 228/44. Da krigen havde medført, at der var gået tre år siden, denne bevilling sidst var blevet afsat, troede Mundt fejlagtigt, at statsstøtten til restaureringsarbejderne var et nyt tiltag.

¹⁷ Brev fra Egmont Lind til sognepræst Ejnar Høgel, dateret 20. juni 1945 (note 3).

seprøve og opdaget, at malelaget var så dårligt afbundet, at ethvert forsøg på at fjerne de snavsede partier også fjernede farverne. Men han var heller ikke upartisk. Ved det korte og følelsesladede møde mellem den danske sognepræst og Lind i kirken i februar foreslog præsten, at Lind også skulle tale med den tyske præst, C.F. Bruhn, „som var en meget interesseret og kultiveret Mand“. Men det fandt Lind ikke påkrævet, da han jo mente at have det danske menighedsrådsmedlems, den danske sognepræsts og den danske arkitekts ord for, at menighedsrådet ønskede malerierne overhvidtede.¹⁸ Præsten var i øvrigt også formand for menighedsrådet.¹⁹ Tre uger senere sendte Nationalmuseets direktør et brev til arkitekten, hvori det hed, at der fra Nationalmuseets side ikke var noget til hinder for, at malerierne i Burkal kirkes kor og apsis blev dækket til, men at beslutningen om deres skæbne jo lå hos Kirkeministeriet.²⁰ I sidste ende blev løsningen en helt tredje. Forud for kirkens istandsættelse havde kirkens hvælvinger fremstået stærkt revnede. Ved reparationen af disse revner var der blevet borthugget en del puds, og så havde det vist sig, at der under malelaget med de efterreformatoriske billeder lå et ældre malelag, som nu kunne skimtes hist og her i små fragmenter langs revnerne.²¹ Det var en såkaldt murerbemaling, dvs. en simpel dekoration, som var udført i forbindelse med hvælvets opførelse, og som understregede dets arkitektoniske form. Dette lag blev bevaret, og det er i dag anerkendt som et af de bedste eksempler på det såkaldte Havnbjergværkstedes virke i årene 1490-1510.²² Afdækningen af den gotiske udsmykning blev en gevinst, også selvom den blev opnået på bekostning af de efterreformatoriske malerier. Sognepræsten fik diplomatisk formuleret, at man dermed fik vendt sorg til glæde, for „man vilde saa nødig opgive Renæssancens umiddelbart letfattede Billeder, som Menigheden elskede“.²³

¹⁸ Brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945 (note 3).

¹⁹ Rigsarkivet (Landsarkivet for Sønderjylland): EGo25. Burkal Menighedsråd. 1923-1973. Overslag og regnskab for kirkekasse og kirkebetjeningskasse, og Burkal Forstanderskab. 1870-1939. Forhandlingsprotokol for kirkeforstanderskab og menighedsråd.

²⁰ Brev fra Poul Nørlund til arkitekt Holger Mundt 5. marts 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 228/44.

²¹ Brev fra arkitekt Holger Mundt til Nationalmuseet 31. januar 1945 (note 14).

²² Sissel F. Plathe: *Gotikkens Kalkmalerier*, Kbh. 2019, s. 170.

²³ Ejnar Høgel: „Historien om Burkal Kirkes Restaurering“, *Ribe Stifts Aarbog*, 1946, s. 38-49. En censur af middelalderlige kalkmalerier er et velkendt fænomen inden for kalkmalerirestaureringens historie. I mange tilfælde har holdningerne været teologisk begrundede, jf. f.eks. Martin Wangsgaard Jürgensen

Naturligvis siger stridighederne om kalkmaleriernes skæbne også noget om de impliceredes engagement. Sognepræsten havde efterfølgende kun lovord tilovers for den to år lange og ofte komplicerede restaurering, hvor hans hjem til stadighed havde fungeret som indkvarteringssted for alle de udensogns håndværkere. Istandsættelsen havde været „et Eventyr for dem, der arbejdede med den, fordi vi bestandig fandt store og nye Værdier, hvis Eksistens man ikke anede“.²⁴ Men der var selvsagt både tekniske og menneskelige problemer undervejs. I et brev til Nationalmuseet fra den ansvarlige arkitekt, Holger Mundt, hedder det eksempelvis, at et nyfundet kalkmalerifragment på væggen bag prædikestolen var gået tabt, fordi den tyske præst havde omstødt arkitektens ordre om at stoppe arbejdet.²⁵ I forhold til kalkmalerierne blev det en yderligere belastning, at Lind også fik problemer med en af sine kolleger.

Egmont Lind og de billige mænd

Perioden 1930-66, da Egmont Lind var leder af Nationalmuseets kalkmalerisektion, var en meget travl tid i den danske kalkmalerirestaurerings historie. Mens Lind rejste rundt og besøgte kalkmalerier i hele Danmark, væltede restaureringsopgaverne ind på museet, og for at kunne overkomme dem alle var museet nødt til at ansætte et antal kunstnere. De kom med vekslende talenter og erfaringer og fik en ret lav løn, hvorfor de kom til at gå under fællesbetegnelsen „de billige mænd“. På grund af Linds arbejdsbyrde var de ofte overladt til at klare arbejderne på egen hånd. Det betød, at der af og til opstod konflikter mellem en billig mand og de stedlige præster og menighedsråd, og så måtte Lind træde til og glatte ud. Et typisk eksempel opstod i 1959, da museets billige mand Olaf Hellvik skulle i gang med at restaure-

og Susanne Ørum: „Uønsket papisme? – om kirkekunst og censurering af kalkmalerier i 1800-tallet“, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2018, s. 222-233. En anden tilbagevendende årsag er maleriernes æstetiske værdier. Det meget omfattende emne, der er behandlet i Isabelle Brajer: „Democracy in Conservation – Wall Painting Conservation and Church Communities“, *AIC Paintings Specialty Group Postprints* 19, 2007, s. 57-68, vil blive yderligere belyst i samme forfatters kommende bog om de danske kalkmaleriers restaureringshistorie. Forfatteren vil hér også komme ind på et andet emne, der periferisk berører problematikken i nærværende artikel, nemlig de restaureringer af kalkmalerier i de nordslesvigske kirker, der i perioden 1864-1920 blev foretaget af tysk uddannede konservatorer i forhold til, hvordan disse restaureringer blev håndteret under senere behandlinger.

²⁴ Ejnar Høgel: „Burkal Kirke“, H. Hejselbjerg Paulsen (red.): *Den nordslesvigske Kirke, II*, Haderslev 1948, s. 68-71.

²⁵ Brev fra arkitekt Holger Mundt til Nationalmuseet 25. juli 1944, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 135/44.

re en af Danmarks fineste sengotiske udsmykninger, de aldrig overkalkede malerier i Saltum i Nordjylland. Præsten og menighedsrådet var meget opmærksomme på maleriernes historiske og æstetiske værdi, og de blev bestyrkede, da Hellvik under deres første møde optrådte både ligegyldig og uvidende om udsmykningen. Han mente blandt andet, at de næsten urørte malerier i hvælvingerne skulle renses meget grundigt, så al overmaling blev fjernet, og de lokale, som udmærket vidste, at der ikke fandtes nogen overmaling, klagede til museet. Museumsinspektør Hans Stiesdal bad Lind om at træde til med „diplomatisk adfærd og oplysninger“, og hvad han nu fandt ville være „psykologisk set rigtigt på dette sted“.26 Lind indrømmede, at „forskning’ er ikke [Hellviks] stærke side“ – men så ringede han i øvrigt til præsten i Saltum og fik forklaret, „at Hellvik var det elskeligst tænkelige menneske“.27 Den hyggelige snak og den positive omtale var åbenbart overbevisende, for Hellvik vendte tilbage til kirken og gennemførte restaureringen.

Linds reaktion på Hellviks fremfærd i Saltum er symptomatisk for den indstilling, som han havde til sine kolleger. Han kritiserede aldrig, men roste alle for deres præstationer, selvom flere tydeligvis ikke levede op til det ønskede niveau. Hellvik, som gjorde sig skyldig i flere forfærdeligt ødelæggende restaureringer, og som nu anses for at have været en af Danmarks mest inkompetente kalkmalerikonservatorer, blev i Linds rapporter og breve blot omtalt som „vores elskværdige dovregubbe“. Hvorvidt Linds generelt positive holdning over for andre mennesker var godt for udviklingen af konserveringsfaget, er en ganske anden sag, som kan diskuteres i dag.

Da han udmattet og snavset ankom til Burkal kirke den 16. februar 1945, blev Lind dog bragt ud af sin sædvanlige sindslikevægt. Blandt de få ting, som den danske præst, Ejnar Høgel, nåede at fortælle ham, var nemlig, at den maler, som assisterede ved inventararbejdet, Nils Rasmussen, havde foreslået, at han kunne male en ny bort omkring englene i apsis baseret på spor af det ældre maleri, som kunne ses hist og her på blandt andet ribberne.28 Med dette supplerende forsøg på at pynte på det uskønne maleri havde Rasmussen altså blandet sig i debatten om kalkmaleriernes skæbne og ovenikøbet på tyskernes side.

26 Brev fra museumsinspektør Hans Stiesdal til Egmont Lind 6. november 1959. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Saltum kirke j.nr. 295/59.

27 Brev fra Egmont Lind til Hans Stiesdal 7. november 1959. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Saltum kirke j.nr. 295/59.

28 Brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945 (note 3).

Men dertil kom, at Lind udmærket kendte Rasmussen, og ikke for det gode. Mellem 1917 og 1926 havde Rasmussen været medhjælper for Linds forgænger Rothe ved knap 40 opgaver. Ni af disse arbejder havde han udført alene, eftersom Rothes svage helbred af og til gjorde ham ude af stand til at arbejde. I disse tilfælde havde Rothe kun kunnet holde sig orienteret om Rasmussens fremfærd via brevveksling. Og der var noget at holde øje med! I Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv findes en omfattende korrespondance, som giver et ret præcist indblik i relationen mellem de to mænd: den anstændige, erfarne og betænksomme konservator – og den flabede og impulsive maler, som savnede enhver forståelse for konservering af kalkmalerier. Rasmussen kunne finde på at udfylde en tom plads i en udsmykning med en hjemmekomponeret indskrift på gebrokkent latin eller på at forbedre en middelalderlig engels næse og forsvare sin ødelæggelse af den oprindelige legemsdel med, at Rothe „inderst inde [vil] være glad over at være sluppet af med det monstrum“.²⁹ Rothe var rasende og ønskede sig sikkert hellere fri for Rasmussen. Under en restaurering i Nørre Herlev kirke gjorde Rasmussen sig endelig i eftersommeren 1925 skyldig i usømmelig opførsel, og Nationalmuseets direktør lovede Rothe, at denne problematiske medarbejder „fremtidig hverken vilde faa tildelt eller blive anbefalet til noget Museumsarbejde“.³⁰ Men som følge af bønner fra Rasmussen og hans familie og især af mangel på arbejdskraft fik Rasmussen efterfølgende alligevel lov til at fortsætte indtil den 1. april 1926, således at kalkmalerirestaureringen kunne gøres færdig. Rothe følte sig, som var han blevet smidt i en brønd og skulle til at stride sig op igen, og direktøren kunne kun beklage.³¹

Så forsvandt Rasmussen ud af billedet for altså at dukke op i Burkal kirke i 1945. Lind havde aldrig selv arbejdet sammen med Rasmussen, men han havde været nært knyttet til Rothe i årene op til dennes død i 1929 og må givetvis have hørt om Rasmussens eskapader. Da Høgel nu nævnte Rasmussen, må Lind have fået et chok. Hans sædvanlige høflighed forsvandt, fysisk udmattet, som han var, og han svarede, at han tvivlede på, at den foreslåede udsmykning kunne få værdi for kirken, og at Rasmussen i øvrigt var upålidelig som følge af et nervøst sindelag. Men Lind havde ikke tænkt på, at Rasmussen var en af de håndværkere, der boede i præstegården, og at præsten derfor både kendte

²⁹ Brev fra Niels Richard Rasmussen til Eigil Rothe 1. februar 1925, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Broager kirke j.nr. 81/26.

³⁰ Brev fra Eigil Rothe til Mouritz Mackeprang 1. januar 1926. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nørre Herlev kirke.

³¹ Brev fra Mouritz Mackeprang til Niels Richard Rasmussen 8. januar 1926. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nørre Herlev kirke.

ham og syntes om ham.³² Præsten blev krænket over at høre en af sine logerende omtalt i så stærke vendinger af en person, som han mødte for første gang, og ovenikøbet en repræsentant for Nationalmuseet, og det indgik selvfølgelig også i hans klage til museet. Lind undskyldte både over for præsten og museet, og det er fra disse breve, at hans side af historien er kendt.³³ Men der var også en tredje side, nemlig Rasmussens. Han havde ikke selv været til stede ved Linds besøg i Burkal, men han havde fået et fyldigt referat af Høgel, og så klagede han også til Nationalmuseet.³⁴ Han skrev direkte til dets direktør, som han stillede til ansvar for, at institutionen havde udsendt en mand, „som samtidig med overfor enhver at udvise en ubehersket optræden, anvender rene injurier og uvederhæftige beskyldninger overfor folk, han ikke har noget som helst at gøre med, og som han ikke har det fjerneste kendskab til“. Lind havde været så overspændt, at det havde virket som om, „at manden enten måtte have meget dårlige nerver eller måske have fået noget at drikke“. Men da direktøren var en af de få på Nationalmuseet, der kendte Rasmussen, måtte det jo være ham, der stod bag Linds „injurier og insinuationer“. Maleren kunne derfor spydigt fortsætte med at bede direktøren: „være så elskværdig at attestere Deres repræsentants udtalelser ... at undertegnede er 'en ren idiot' og en af 'den slags, [der] når han mangler en Gorm den gamle, så laver han sådan en'. For skal man endelig have attest på en eller anden måde, skal det gerne være fra kompetent side“.

Rasmussen indsendte først sit klagebrev til Nationalmuseet i juni, flere måneder efter Linds besøg i Burkal. Svaret på denne besynderlighed ligger i den efterfølgende brevveksling mellem Rasmussen og museets direktør: Rasmussen var vred på museet, fordi han ikke fik restaureringsopgaven i Burkal kirke. Og det fik han først at vide i juni. Men sagen var endnu ikke afsluttet. Da det gik op for Rasmussen, at der ikke var nogen støtte til hans forslag om at udbedre apsismaleriet med nye borter, skiftede han side og begyndte at agitere for en fuld afdækning og istandsættelse af det gotiske kalkmaleri, som lå under den efterreformatoriske udsmykning. Eftersom han selv havde udført pudsreparationerne på hvælvingen, var det jo ham, der havde opdaget det ældre maleri. Høgel støttede Rasmussen og gik så vidt som at tage

³² Brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945 (note 3).

³³ Brev fra Egmont Lind til museumsdirektør Poul Nørlund 15. juli 1945 (note 3). Præstens klage er muligvis kun formidlet mundtligt. Lind finder den urimelig: „at tillægge en Person en psykisk Defekt dømt paa Grundlag af fysisk Udmattelse kan meget nemt føre til en uretfærdig Bedømmelse“.

³⁴ Brev fra Niels Richard Rasmussen til Poul Nørlund 20. juni 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke.

til København og opsøge Nationalmuseets direktør for at høre hans mening om afdækningen.³⁵ Samtidig meddelte han direktøren, at det var Rasmussen, der havde fundet de gotiske malerier – og frabad sig Linds yderligere medvirken i sagen.³⁶

Kalkmalerierne i Burkal og de dansk-tyske relationer på længere sigt

Nationalmuseet besluttede at lade opgaven med at afdække og restaurere den gotiske hvælvudsmykning i Burkal gå til en af museets billige mænd, Harald Borre, og understregede, at Rasmussen ikke skulle have den. Det opfattede Rasmussen som en straf: „netop det, at jeg med navns nævnelse blev draget ind i drøftelsen, betød for mig, at jeg skulde straffes, fordi Hr. L. havde forgrebet sig [...] Og så kan De have ræsonneret som så: de er nok lige gode begge to. Skal den ene ikke have arbejdet, skal den anden heller ikke“. Nationalmuseets direktør havde dog ingen indsigelser imod Linds arbejde.³⁷ Opgaven i Burkal passede Borre, som var lige ved at færdiggøre et arbejde i Haderslev Domkirke. Men selvom direktøren ikke skriver det direkte, var det også vigtigt for museet at sikre, at Rasmussen aldrig mere skulle arbejde med kalkmalerier.

Borre undersøgte de gotiske kalkmalerier i juli 1945 (fig. 7). Han fandt den rent ornamentale dekoration så smukt bevaret, at den kunne forventes at blive en prydding for kirken, og hans indstilling blev efterkommet.³⁸ Bare ti uger senere kunne han rapportere, at afdækningen og den efterfølgende istandsættelse af malerierne nu var afsluttet.³⁹ Udgiften til arbejdet, en sum på 1.600 kr., blev afholdt af den sum på finansloven, som var afsat til undersøgelse og istandsættelse af kalkmalerier, og som arkitekt Mundt få måneder før havde overvejet brugt til at restaurere kirkens omstridte figurbilleder.⁴⁰

Da Lind skrev til Ejnar Høgel, var det endnu ikke bestemt, at det

³⁵ Det er muligt, at Høgel ved denne lejlighed fortalte Nørlund om Linds opførsel, da han ankom til kirken.

³⁶ Brev fra Niels Richard Rasmussen til Poul Nørlund 5. juli 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke.

³⁷ Brev fra Poul Nørlund til Niels Richard Rasmussen 16. juli 1945, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke.

³⁸ Harald Borre: Beretning om undersøgelsen af de gotiske kalkmalerier 4. juli 1945. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 162/45.

³⁹ Brev fra Harald Borre til Poul Nørlund 15. september 1945. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 152/45.

⁴⁰ Meddelelse fra Kirkeministeriet til Nationalmuseet 13. september 1945. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Burkal kirke j.nr. 158/45. Beløbet 1.600 kr. svarer til ca. 35.000 kr. i 2020.

fremover skulle være den gotiske dekoration, der skulle stå fremme i Burkal. Lind understregede, at han i almindelighed forsøgte at skabe „et godt, ja helst hyggeligt Forhold mellem Museet og Landets Befolkning. Det kan ikke skabes under et saa vanvittigt forceret Besøg, men det gør mig usigeligt ondt, at Jaget har indvirket paa mig i en saadan Grad, at jeg har virket frastødende i min Optræden“, og så fulgte slutordene: „Naar jeg saa tilføjer, at jeg har ærgret mig over det Burkal-Jag, og ærgrer mig dobbelt i Dag, da Resultatet ligger langt fra Hensigten, mon der saa ikke skulde være lidt Tilgivelse, og endnu bedre, lidt Forstaaelse at faa?“⁴¹

Hvad Lind på dette tidspunkt mente med, at resultatet lå langt fra hensigten, er ikke ganske klart. Måske har han tænkt, at det hele i bedste fald var mundet ud i ingenting, i værste, at han var kommet til at puste nyt liv i en glødende strid. Afstemningen om det fremtidige nationale tilhørsforhold i 1920 udløste bitre konflikter og splittede familier. For de dansksindede blev resultatet en genforening, for de tysksindede en afståelse. Men hvor skellet i 1920 fortrinsvis gik på sindelaget: *Føler* du dig dansk eller tysk?, blev det i 1945 endnu mere sort-hvidt: *Er* du dansk eller tysk? Det arbejde, der blev udført i Burkal kirke hen over sommeren 1945, blev i denne sammenhæng nærmest symbolsk. Et nyere og konfliktfremmende lag blev fjernet og et fælles historisk fremdraget. På samme måde er det i det dansk-tyske grænse-land op til 100-året for Genforeningen i 2020 lykkedes at få brugt den fælles historie og dens indvirkning på nutiden på en så konstruktiv vis, at de to mindretal, det danske i Tyskland og det tyske i Danmark, siges at have fået en bindestregsidentitet, hvor modsætningerne ikke længe-ere er en forbandelse, men en berigelse.⁴²

⁴¹ Brev fra Egmont Lind til sognepræst Ejnar Høgel, dateret 20. juni 1945 (note 3).

⁴² Jf. *Grænsen. Magasinet om mindretal, sprog og kultur, jubilæumsudgave om Genforeningen 1920-2020*, november 2019, specielt interviewet med historiker Hans Schultz Hansen s. 18-23 og med generalsekretær i Grænseforeningen, Knud-Erik Therkelsen, s. 38-39.

Fig. 7: Havnbjergværkstedets udsmykning i Burkal kirke. Foto: Kirsten Trampedach, Nationalmuseet, 2014.

SUMMARY

*Controversies concerning restoration work
in Burkal Church in 1945*

In February 1945, when Denmark had been occupied by Nazi-Germany for nearly five years, the medieval church in Burkal, located some five kilometres north of the Danish-German border, was undergoing renovation. The parish was split evenly between Danes and Germans, with both a Danish and a German priest serving the church community. Tensions between the two sides had been simmering for years and all eyes now turned to the 17th century wall paintings in the chancel, which depicted angels carrying inscriptions written in German. The Germans wanted the decoration restored, while the Danes wanted it destroyed. They sought the advice of Egmont Lind, a conservator from the National Museum, but he arrived late and dishevelled due to an arduous journey triggering a lack of confidence and complaint to the National Museum. The subsequent crisis was averted with the decision to remove the 17th century wall paintings so that the German texts would not insult the Danish population. Contributing to the crisis was the fact that the church had already engaged a notoriously unreliable painter who had been fired from the National Museum twenty years earlier due to indecent behaviour. Luckily, it turned out that there was a fine Gothic ornamental decoration underneath, and this decoration can be seen in the church today. Thus, a decoration that evoked common historical roots emerged from beneath the nationally contentious painting, and this can be viewed as symbolic for the subsequent successful cultivation of regional culture in the border area between Denmark and Germany.